

ULMA 9206

VÄSTMANLAND

Dialekt- och folkminnesarkivet

Uppsala

Järnboås

9206

Lindblad, Martin, 1936

Svar på ULMA:s frågelista M 82. Matordning
och bordsseder.

25 bl. 4:o

Tillägg till ovanstående.

1 bl. 4:o

1.
Svar till Landmålsarkivets frågelista M
82 angående Matordning och bordsorden
inom Jämboös socken, Örebro län.

I. Matordning.

I Jämboös socken var det vanligt
att man åt morgonmål (m^øg-
m^ät ~ m^øra m^ät, n.) klockan 7
på morgnen, middag (mⁱd^a, m.)
klockan 12 och kvällsvard (k^vä^ls-
v^ät, m.) 6 på kvällen. Man sade att
det var ett mål äta (e^t m^ät
äta), då man fick mat, t. ex. ett
middagsmål (mⁱd^as m^ät, n.).

Ät man dukligt med mat,
sade man, att man fått ett skiv-
mål (s^kr^ø m^ät, n.). En gluyen en

kill att äta (en grupp en te
 äta), d. v. s. en som ville ha mycket
 mat var Smorlädesherudet (smö-
 læshirv, öknamm). Han tjänade
 dräng. Var lördagskväll åt han upp
 2 kanner potatis och en potatis-
 korv. Man sade, att han kört om-
 kull en gång, och han giddes (j_il_s,
 j_id_s, j_il_s ~~av~~ j_id_as av j_il_s ^v
 j_id_as) inte stiga upp, d. v. s. var ej
 hägad till det förrän han ätit upp
veckomatsäck (vik mäsak, m.)
 han hade med sig. Han hade ett
 så förskräckligt stort huvud, att
 han måste beställa sig mössor
 och hattar.

När man tyckte det var middag
 om middagen sade man att det var hid

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936
 VSTM. JÄRNBOAS
 Frgl. M 82

att hålla middag (t₁ t_e hō₁a
m i d₁a).

Mellanmål (m i l₁a m₁ät, n.) var
namnet på lisselmiddag (l i s₁ s₁ l₁-
m i d₁a, n.) och aftonvard (ä f t₁ a v₁ ä t₁,
n.).

Att det kunde ha varit dåligt
nog med maten anger väl det
ordspråket, man använde åt barnen:
"Ät och lig, för det gjorde Petter Lars' barn,
fost de inte hade något att äta." Sages-
männan menar att dessa barn fick
väl göra sig till att de åt.

Men nog var det mycket hög-
kalligt med en snöväggs ~~med~~ förn.

Till morgonmål fick man stekt
sill och kall potatis. Sillen var antingen
stekt på glöden eller i pannan. Någon

gång hade de kanske ej potatis kvar sedan
 osen fönt, utan måste koka till morgon-
 målet. De som hade åt smör och
 bröd till. Man hade mjölk eller dricka
 till. Eller också kunde man ha välling.
 Det brukade vara slätvälling (slät-
 välling, m.), kokt av korn - eller
 vetemjöl.

Till middag hade man potatis,
 fläsk och fläsksås, bröd och smör.
 Ölsoppa var vanlig. Till suppmat
 (supparmat, m.) hade man kål,
 det var vitkål. Man brukade också
 ärtsoppa (ärfäsa, m. v ärfäsa, f.)
 till suppmat. När Hellskand gänte
 hos Isel Ous' i prästgården sade
 Isel Ousmora: "Ta åt botten pojkar,
 så får Ni äter". Hellskand svarade

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936
 VSTM. JÄRNBOÅS
 Frgl. M 82

"Tack, mor, jag har redan funnit en".
 Till supamat användes också rot-soppa.
 Den var kokt på kött- eller fläskspad,
 vare man hade bitar av morötter
 och kålrötter och så kanske någon
 potatis. Vid Grängstorp i Rydbo
 hade kättingen en gryta med rot-
 soppa under källhyllan. Hennes
 katt tog sats och skulle hoppa
 upp överst på hyllan och ta en
 av ostarna, han hade liggande där,
 men katten dånade i grytan. Han
 fick huden (hua) på sig, som bildas
 över på råden soppa. Men gum-
 man sakade av den soppan, så
 att det räckte till, så att drängar
 fick var sin tallrik. Man fick ej
cidera (sidera, inf. pres. sup.),

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936
 VSTM. JÄRNBOAS
 Frgl. M 82

d. v. s. rata, något på den tiden.

Till kvällsvard hade man rågnmjölsgröt (råg mjölsgröt, m.). "Det är likadant här som hos Per Ols' i Toyet, ty där är det 365 grötkvällar om året" brukade man säga. Sällan kokades gröt av kornmjöl. Det ansågs ej vara så gott. Man hade sura lingon och mjölk till gröten. I fattiga hem hade man kallskål (kål-skål, f.). Då vispade man ihop lite sirap med kall diicka, så att diickan blev sötare. Detta äts kallt till varm gröt. Men innan man fått gröten hade man ätit rå sill och potatis, bröd och smör. Den sill som blev över nu, stektes på morgonen. Hos fattigt folk åt man sill tre gånger om dagen.

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936
 VSTM. JÄRNBOÅS
 Frgl. M 82

På storställen som lördagskvällarna och även mycket ofta på småställen hade man råskalade potatis, rötter och fläsk eller korv. Det som blev över av detta äts upp kallt på söndagsmorgonen.

Höanden (h_ööna, f. best. form).

var en högtidsperiod på året. Då hade karlarna vita skjortor och vita eller blårandiga byxor och kvinnorna hade vita eller annat slags ^{ljusa} förkläden och ljusa klänningar. Man hade för så gott som hiden ~~for~~ att man tog sig en sådantlig höbergringstid och kunde byta om kläder. Då blev matordningen också en annan. Bitida (bitiga, adv.) började man att slå. Klockan 2 eller 3 började man utom att

få något till liv. Men när klockan blev 4 kom pigan med kaffe. 6 eller 7 fick man morgunmål. Det brukade då vara tunna pannkakor och potatisgräsrulling. Men slipade liama, så att de skulle vara klara till nästa dag, sedan man ätit morgunmålet. Och då detta var gjort la de man sig att sova, medan pigorna var ute och strödde. Man sov till middagen, då det vankades (våkka, inf. pret. sup.) spikfläsk och även ostkaka.

Innan man nu fick kvällsvard fick man aftonvard (äftövä 4, m.). Den bestod av smörgås med ost och så kunde det vara en bit ostkaka, som var kvar sedan middagen.

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936
 VSTM. JÄRNBOÅS
 Frgl. M 82

Kvällsvarden utgjordes ungefär av den vanliga maten. Men man fick dessutom sur mjölk (s ur mj örk, f.). Man hade då skumm-mat av grädden. Hade man råd fick grädden vara kvar. Då sade man att det var filbrunk (f i l b r u n k, m.). Sådan vankades om somman åtminstone vid söndagsmiddagen. "Jag skall ha med taket på", sade Skaraborgaren, och då menade han att grädden skulle vara kvar. Man hade filbrunken vanligast i stora häbrunkar.

När de var ute i skogarna och körde in för de ut så vittida om morgonen, att de åt lisselmiddag (l i s s e l m i d d a g, m.). Den bestod av en smör-

gås och spikkött.

Kosthåll (køst høl, n.) var ett gemensamt namn på matordning (m ä t ä r d n i n g, f.) och tidsordning som hölls. Man höll nämligen noggrant de tider, som faststälts för måltiderna. Till matordningen hörde t. ex. att man åt rätter och potatis på lördagskvällen.

Heurskapsmat (hæ skaps - m ä t, n.) kallade man mat, som var bättre. På söndagarna fick diängarna med av det heurskapat självt äta.

Till sovel (sø g ø t, n.) hade man bl. a. slawrylta (slår v - s y l t a, f.). Man gjorde råden då man slaktade tjurpösar (g j u r p ø s ø, n.),

tjnkakvar, och grisar. Den förvarades i en syllbytta (sýllbytta, f.) med lock. Man kokade klövar, mular, grisklövar, lever osv. och pepprade ner detta i byttan. Det bildades sedan lake på detta. Det blev mycket sovelsamt (sögð ámt, a.), d. v. s. det var mycket bra som sovel.

Det som är utan smak säger man är reik (reik, a.).

Man sovar med (sögga með, inf. pret. sup.) något, man har, då man tar lite för gängen.

All maten kallade man quðslán (quðslan, n.). Alltså räknades även sovel till quðsláner. Man brukade också kalla maten áta (áta, s.). Då man rätte maten

åt Springa-Lasse på soffan, där
han själv satt, sade han: "Rörs
människa, sätt guds lären på bordet,
så smakar det bättre" (förs
m ä n n i s k a, s ä t t g u d s l ä r n a
p å b ö r d e t, s o s m ä k a r
d e b ä t t e r).

Man brukade broa under (bröa
ú n d e r, inf. pret. sup.) genom att
äta sämre mat före den bättre.
Så satt Per-Erik Skid vid Malmbergs-
fallet en söndagsmorgon och åt
potatis, medan gumman hans
stekte pannkakor. Han sade "att
han skulle broa under."

Matbräck (m ä s ä k, m.) har
2 betydelse. Man talar om vecko-
matbräck (v i k m ä s ä k, m.) och

menar då maten för en vecka.
 Men matsäck kallar man också
 den skinnväska, som maten för-
 varades i.

Da man hade skogskörning
 och da de gick väll, levde man
 på matsäck.

Man sade att man lade med
 (Läga m_a av Läga, L_a, Lak_t)
 i matsäcken, d. v. s. man lade
 dit mat. Sådan mat som an-
 vändes att ha i matsäcken be-
 nämndes matsäckmat (mäsäck-
 mät, m.).

En i Hjulstjör sade: "Det var
 ljuvligt, du Per Olov, att få kräm i
 matsäcken." Krämen hade väl runnit
 ur skålen, så att gubben fick äta den

direkt ur skinnmatsäcken. Detta har blivit ordspråk också i Järnboås.

En som de kallade Freskantur (frèskantur, personnamn) i Hjulsjö hade fått med vara sill och bröd i matsäcken. Då värste han 4 träpinor och satte till ben på sillen och ställde henne vägen med huvudet mot Hjulsjöbyn. När husbonden kom och frågade vad detta skulle betyda, så blev Freskantur så rädlös och rade: "Har hon inte kommit längre. Jag skickade henne hem efter smör, jag."

Dricka eller mjölk hade man i stopaflaska (stäpa fräska, f.), då man gick vall. Stopaflaskan var försedd med gängor, så att man kunde skuva

på ett lock. Den var böjd efter kroppen
och flat. Den sattes vid sidan på livrem-
men. En hålla var pålodd flaskan, så
att man kunde träda in i livremmen
i den.

Vallarens maträck för övrigt bestod
av bröd, smörask, getost och merost.

Slackkorv, blodkorv och potatis-
pannkaka o. d. brukade man ha till
stamat (st^ä m^ä t, m.), d. v. s. den
fasta maten man hade med sig.

Johannes Perse i Backen (j^o h^a nⁱ s
j^o s^e i b^ä k^e n, personnamn),
som bodde vid Björkbergbacken
hade med till quovan en potatis-
pannkaka. Under den hade han
en kaka bröd utan smör och ovan-
på en kaka med smör på. Det.

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936
VSTM. JÄRNBOÅS
Frgl. M 82

var allt som han hade för hela
 dagen. jämt mjölken. Denne
 man kallades också Maja-Stines-
Johannis (maja-stines-johannis
 personnamn).

Att ha mjölken i hade de en
träflaska (træfräska, f.) med
träplutt (træplutt, m.) i. En sådan
 träflaska har alltid Ek Flause haft,
 då han kolat.

När man skulle till skogen
 hängde man mjölkflaskan på det
 ene bogträdet och på det andra
 maträcken. På middagarna red
 man hem och åt.

Maträcken, man hade maten
 i, kallades också pänkaksstunga
 (pänkaksstunga, f.) eller också

skalgrödan (skälgröda, f.).

Sötast brukade man ge åt barnen, sedan man kramat ut varken en smula.

Stymorssmjörgis (stymorssmjörgis, f.) kallades den smörgis, det var lite smör på.

Vid höanden, då man böjdet slå, innan solen gick upp, fick man fukket (från krus, m.) innan man fick morgonmålet. Fukketen bestod av ost och bröd innan man hade kaffe så allmänt. De som slog hade med sig en träflaska att ha dricka i. Det var en liten lucka på träflaskan och då man öppnat denna, stack man ner en liten skopa och hämtade upp dricka.

II. Bordsseken.

Bordsbön (b_o = b_ön, f.) lästes
lyst utom vid helgen, då husefodern
läste den högt.

Skulle man ha stekt fläsk,
ställdes pannan med fläsket
mit på bordet, så att man fick
fläsket varmt och gott.

Alla, som skulle sitta vid sam-
ma bord, åt på en gång. Men husefodern
och husmodern hade bestämda platser.
De som kom och liggde fick maten
för sig.

Varken män eller kvinnor hade
hundbanden på. Hade barnen ej
tagit av mörsan, sade man till dem:
"Ser du tocken ful gubbe."

På stortällena sutto diångarna i köket, medan husbondfolket satt i ett annat rum. Diångarna hade bestämda platser.

Barnen fick stå in till 7 års ålder, då de äto.

En skedgång (fègón, m.) brukade vara 6 skedar. Man satt med var sin sked och tog i tur och ordning en sked ur det gemensamma fatet. Och det var synnerligen noga att ingen fick ta mer än han skulle, ty det var rätt tilltaget. Den som satt och justade blev utan sin sked. Han kom av sig med skedgången (kørn ó sæj mæ fègónørn). De brukade ha gröten i ett stort stenfat (stèn fæt, m.). Till jul hade man ett

Landsmålsarkivet Uppsala. 9206
M. Lindblad 1936. JÄRNBOÅS
VML.

porstensfat (p o s t e l i n s f ä t, n.).

Tråbunkar användes alltid till sur mjölk. Man kunde också använda kopparbunkar.

Rundbryggsqubben vid Bergsjäms-äsen hade en matjung (m ä t j u n g, n.), en kuis som var lika på båda sidor, en tvåkloig, tvåkload (t v ä k l o ä, a.) gaffel och en sked. Sedan han ätit slickade (s l i c k a, inf. just sup.) han av dessa och stack dem över Äsen i taket, där det fanns en springa.

Skedarna förvarades annars i en skedborg (f i k s r j, n.).

I kärthyllan (f ä l h j l a, f.) lades bunkar och fat nedest, liksom alla större kärl. Vid Gästjäm hos Gustav

Ers' har man haft kvar källhyllan till alla sista tiden.

Kopparbunkarna hängde man på väggarna.

Pigorna fick diska.

Gaffel var sällsynt. Men träskedar (tr@fi, f.) och knivar fanns. Sedan kom plåskedar. Ibland fanns ej knivar.

Trätallrikarna användes att lägga rill på, men ej att äta på. På tenntallrik (tèn tälrek, m.) lade man kött och så fick var och en skära själv. Drängar och pigor fick sig tilldelat.

Man lade köttet eller rillen på brödet, då man åt. Om man ej kunde bita av det, skar man av små bitar på brödet.

Landsmålsarkivet Uppsala. 9206
M. Lindblad 1936. JÄRNBOÅS
VML.

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936

VSTM. JÄRNBOÅS

Frågl. M 82

"Du skall vita lite av det där", sade man åt barnen om sovlet. Annars var de sovelhunder (sögårk-hier, m.).

Man höll åt sig (höla öt sej av höla, höl, höli), om man tog det ^{som} var bra.

Att läpa (räpa, inf. pret. sup.) ansågs snyggt. Men gjorde barnen det, så menade man att man därav kunde sluta sig till att de voro mätta.

Vilade middag (vila mida, av vila, inf. pret. sup.) gjorde Rundbergsqubben sedan göken gulkat första gången om våren och sedan vilade han middag hela sommaren.

Sommardagen vilade alla middag, ty man fick aldrig ligga längre än till klockan 5 om manama.

Man vilade middag ung. 1½ timma, med en hästarna åt.

Rothjonen gav de vad de ville, var hägrade till (h ä k s a, inf. pret. sup.). De fick ej sitta vid bordet. På en i Varsland skrev rothjonen på sina toypare, ty han skötte klubban. De ropade ammas in rothjonen så billigt som möjligt och sedan sökte då få dem att utföra mycket arbete. När Slöken (sl ö k n, persnamn) var vid Yesjön kastade de potatis till honom på golvet och han åt den med skalet på. Sedan körde man med honom.

Han var hos Lyko - Per vid Ylesjön 2
år. Han var vid Malmbergsören och så.
Då högg han ved, så att han blev
svett. När han kom in strök han bort
svetten och sade: "Nu har jag summit".

Supamat kosade man i sig (kosa
i soj, inf. pret. sup.) ut det gemensam-
ma fatet. Annan mat kunde man
äta på trättallikar. Man hade också
stentallikar (stèn tälrek, m.).

Hos häradshövdingen i Sammelhyttan
fick tiggarna, då de kom dit en halv
kaka bröd med en rotkiva (röt-
fiva, f.) på. Häradshövdingens käring
satt blind i ett hörn, och då
någon tiggare kom, tyckte hon:
"Jag känner det luktar tiggare".

ULMA 9206. M. Lindblad. 1936
VSTM. JÄRNBOÅS
Frgl. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 9206
M. Lindblad 1936. JÄRNBOÅS
VMI.

25

Sagesmän: Brita Stina Ersson, född
1846 vid Tallbacken, toymåsterka,
nu på Sammelhytte äldersoms-
hem.

Knut Lindblad, född 1879
vid Yxsjön.

Uppvecklare: Martin Lindblad, Jönboås

Komplement till frågelistsvar till M. 82.

Matordning
sid. 11. Ullen (üä₂, m, f; üä₂, m.).

sid. 20 Matjung (m ä₁t j i₂ä₂, m.) ~
matjunge (m ä₁t j i₂ä₂ä₂, m.).